

### Войтюк Олена

*доктор філософії з історії та археології, доцент*  
*Державний університет «Житомирська політехніка»*  
<https://orcid.org/0000-0002-7670-6849>

## Формування системи міжнародного нерозповсюдження ядерної зброї

**Анотація.** У статті здійснено історико-політологічне дослідження становлення та трансформації системи міжнародного нерозповсюдження ядерної зброї. Показано, що в межах цієї еволюції первинні повоєнні ініціативи з контролю над атомною енергією поступово трансформувалися у складну багаторівневу систему міжнародних договорів, гарантійних механізмів і політико-дипломатичних інструментів стримування. Доведено, що цей режим виник не як результат одноразового договірної рішення, а як складна багаторівнева інституційна модель. У її межах були поєднані нормативні приписи, міжнародно-правові домовленості, верифікаційні процедури, механізми експортного контролю, політичні гарантії та практики взаємодії провідних держав. Підкреслено, що центральне місце в цій системі має Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Обґрунтовано, що його функціональна стійкість забезпечувалася не лише правовими положеннями цього договору, а й координацією дій держав, діяльністю МАГАТЕ, механізмами ООН, а згодом роботою Підготовчої комісії Організації Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань, Управління ООН з питань роззброєння та пов'язаних із ними інституцій. Особливу увагу приділено процесу денуклеаризації пострадянських країн, зокрема України, та ролі їх політичних еліт у прийнятті рішень стосовно приєднання цих держав до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) у статусі країн, що не володіють ядерною зброєю. Запропоновано авторське бачення еволюції системи режиму нерозповсюдження, яке охоплює п'ять послідовних етапів: проторежимний, первинної договірної кодифікації, операційного розширення, адаптивного посилення та конфліктної плюралізації. Доведено, що сучасний кризовий стан режиму зумовлений не зникненням самої норми нерозповсюдження, а наростанням асиметрії зобов'язань, послабленням системи контролю над озброєннями, вибірковістю безпекових гарантій і конкуренцією між моделлю, яку зосереджено навколо ДНЯЗ та новітніми підходами заборонного типу, насамперед Договору про заборону ядерної зброї (ДЗЯЗ).

**Ключові слова:** історія політичної науки; режим нерозповсюдження; денуклеаризація; міжнародні організації; контроль над озброєнням; ядерна політика; міжнародні відносини; міжнародне право; ядерна безпека; національна безпека; геополітична безпека; дипломатія.

**Актуальність теми дослідження** зумовлена тим, що система міжнародного нерозповсюдження ядерної зброї залишається одним із ключових інструментів забезпечення глобальної безпеки. Однак вона функціонує в умовах тривалої кризи політичної довіри. На тлі модернізації ядерних арсеналів, руйнування усталених домовленостей у сфері контролю над озброєннями, затяжних регіональних криз, а також переосмислення значення безпекових гарантій після порушення російською федерацією своїх зобов'язань стосовно України, осмислення історичних передумов, інституційної природи та сучасної результативності режиму нерозповсюдження набуває особливої практичної актуальності. Для історії політичної науки ця проблематика є особливо репрезентативною, вона дозволяє простежити, яким чином із сукупності міждержавних компромісів, нормативних принципів і процедурних механізмів складається довготривалий міжнародний режим, який здатний пристосовуватися до структурних трансформацій світової політики, водночас є чутливим до владних диспропорцій, нерівномірності у виконанні міжнародних зобов'язань та браку легітимності.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Теоретичний фундамент дослідження функціонування міжнародних інституцій та режимів ядерної безпеки було закладено у класичних працях Р.Кеохейна, Р.Джервіса і Дж.Раггі, які проаналізували особливості режимів безпеки та роль «вбудованого лібералізму» у повоєнному світовому порядку [9; 10; 15]. Науковці К.Абботт та Д.Снідал обґрунтували причини, з яких держави надають перевагу діям саме через формальні міжнародні організації [1].

Сучасний етап досліджень характеризується критичним переосмисленням ефективності існуючих структур у нових геополітичних реаліях. Вчені Р.Гіббонс та С.Герцог досліджують стійкість Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в умовах зростаючої багатополарності світу. Автори визначають

чотири базові його елементи: широту членства, адаптивність, дієвість механізмів примусу та справедливості [8]. Танненвальд Н. розглядає ядерний режим як «невиконану обіцянку», аналізує динаміку саморуйнування ліберального порядку [18]. Ці дослідники акцентують увагу на нерівномірній інституціоналізації режиму нерозповсюдження, напруженні між нормою нерозповсюдження і слабшим виконанням зобов'язань із роззброєння, а також на впливі нової багатополарності на стійкість ДНЯЗ.

Буджерин М. переосмислює історію ядерної проблеми, яка виникла внаслідок розпаду СРСР та проблеми пострадянської денуклеаризації, а також подальший процес ядерного роззброєння України, Білорусі та Казахстану, які відмовилися від претензій на радянську ядерну спадщину [5; 6].

Для поглибленого вивчення теми та моніторингу актуальних змін у сфері ядерного нерозповсюдження було використано матеріали з офіційних сайтів Управління ООН з питань роззброєння (UNODA) та МАГАТЕ (IAEA). Джерельну базу дослідження доповнюють офіційні документи та архівні матеріали з електронних ресурсів «United Nations Treaty Collection», «Arms Control Association», «U.S. Department of State. Office of the Historian», «UN Digital Library» та «Wilson Center», які висвітлюють еволюцію режиму нерозповсюдження від першої Резолюції ГА ООН та плану Ачесона –Лілієнтала до сучасних звітів Оглядових конференцій ДНЯЗ та Резолюції РБ ООН 1540.

**Методологічну основу дослідження** сформовано на основі поєднання загальнонаукових, історико-генетичного, проблемно-хронологічного, інституційного та порівняльно-політологічного підходів. Застосування історико-генетичного методу дозволило відтворити внутрішню логіку переходу від повоєнних концепцій міжнародного контролю до формування ДНЯЗ і пов'язаних із ним інституційних механізмів. Інституційний підхід уможливив інтерпретацію режиму нерозповсюдження як цілісної системи норм, організаційних структур, процедур і контрольних інструментів. Порівняльний аналіз було використано для зіставлення окремих етапів еволюції цього режиму, а також для співвіднесення моделі, яку зосереджено навколо ДНЯЗ, із підходом, який репрезентовано ДЗЯЗ. Контент-аналіз міжнародно-правових джерел, офіційних документів ООН, МАГАТЕ, СТВТО та наукових праць створив підґрунтя для цілісного аналізу режиму нерозповсюдження.

**Метою статті** є виявлення основних закономірностей формування системи міжнародного нерозповсюдження ядерної зброї у 1945–2026 рр., з'ясування етапів її інституційної еволюції, визначення ролі провідних держав і міжнародних організацій у забезпеченні стійкості цього режиму, а також оцінка його сучасного стану з урахуванням проблем легітимності, верифікації, безпекових гарантій і політичних наслідків денуклеаризації.

**Викладення основного матеріалу.** У теорії міжнародних відносин режими здебільшого трактуються як сукупність принципів, норм, правил і процедур ухвалення рішень, довкола яких формується зближення очікувань міжнародних акторів у межах певної сфери світової політики [10, с. 326]. Уточнення змісту кожного з цих елементів дає підстави розглядати міжнародні режими як явище, яке відмінне від ширших соціальних інституцій. Вони відображають уявлення про факти, причинно-наслідкові залежності, а також легітимні політичні права й зобов'язання. Міжнародні режими виходять за межі суто інструментального значення та набувають виразного ціннісно-нормативного характеру і входять у сферу політичної влади. З огляду на це формування та трансформацію міжнародних режимів можна інтерпретувати як одну з конкретних форм прояву політичної влади [15, с. 380].

Для безпекової проблематики принципово важливо, що режими не ліквідовують міждержавне суперництво, однак окреслюють межі допустимої поведінки та забезпечують певний рівень передбачуваності у взаємодії держав. Безпекові режими значно важче піддаються інституціоналізації, ніж економічні, вони функціонують у середовищі підвищеної недовіри, стратегічної вразливості та нерівномірного розподілу загроз [9, с. 357]. Водночас держави звертаються до формалізованих міжнародних організацій у тих випадках, коли виникає потреба в централізації, відносній неупередженості та процедурній усталеності. Узагальнені категорії централізації та автономності охоплюють значну кількість конкретних функцій. Більшість міжнародних організацій виконують кілька функцій, кожна з яких поєднує їх у власний, інституційно специфічний спосіб. Насамперед це: управління конфліктами, врегулювання спорів, сприяння переговорам і реалізації досягнутих домовленостей, здійснення операційної діяльності, зокрема технічної допомоги, вироблення норм, формування міжнародного дискурсу та інші напрями, яким теорія міжнародних відносин традиційно приділяла недостатню увагу. З раціоналістської точки зору держави вдаються до використання або створення формальної міжнародної організації тоді, коли корисність виконуваних нею функцій перевищує пов'язані з цим витрати, зокрема ті, що впливають з обмеження можливостей односторонніх дій [1, с. 5].

Режим нерозповсюдження ядерної зброї (далі – режим нерозповсюдження) є специфічним різновидом міжнародного безпекового режиму. Його зміст не зводиться виключно до недопущення виникнення нових ядерних держав, а ґрунтується на ширшому нормативному компромісі: держави, які не володіють ядерною зброєю (далі – неядерні держави), зобов'язуються не набувати її. Водночас держави, які володіють ядерною зброєю (далі – ядерні держави), формально беруть на себе обов'язок вести

переговорний процес стосовно роззброєння. За всіма учасниками зберігається право на мирне використання атомної енергії за умови здійснення міжнародного контролю [20]. Таким чином, нерозповсюдження поєднує в собі ознаки норми міжнародної безпеки та результату інституційно оформленого політичного компромісу. Цей режим характеризується високим рівнем інституціоналізації, проте залишається внутрішньо нерівномірним – норми, які спрямовано на верифікацію та недопущення горизонтального поширення, є значно жорсткішими, ніж механізми, які мають забезпечити вертикальне роззброєння ядерних держав.

До того як окреслювати складові, які мають визначальне значення для режиму нерозповсюдження, доцільно насамперед уточнити межі самого цього поняття. Такий режим охоплює «принципи, норми, правила, процедури ухвалення рішень», які спрямовано на обмеження кола держав, що володіють ядерною зброєю та розщеплюваними матеріалами. До структури режиму нерозповсюдження входять Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (NPT, Nuclear Nonproliferation Treaty / Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, ДНЯЗ), Міжнародне агентство з атомної енергії (IAEA, International Atomic Energy Agency, МАГАТЕ), формалізовані інституційні механізми та неформальні елементи. До найважливіших формальних складових належать Угода про комплексні гарантії (CSA, Comprehensive Safeguards Agreement, 1971 р.) – обов'язкова для всіх учасників ДНЯЗ, жорсткіший за змістом Типовий додатковий протокол (AP, Model Additional Protocol, 1997 р.) у сфері гарантії, Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (CTBT, Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty, ДВЗЯВ, 1996 р.), а також низка регіональних зон, вільних від ядерної зброї (NWFZs, Nuclear-weapon-free zones). З 2004 р. додатковим елементом цього режиму стала й резолюція Ради Безпеки ООН 1540 (United Nations Security Council Resolution 1540), яка зобов'язала держави посилити національне законодавство у сфері експортного контролю. До неформальних компонентів режиму належать Група ядерних постачальників (NSG, Nuclear Suppliers Group, ГЯП), що регулює експорт ядерних технологій, а також Ініціатива з безпеки проти розповсюдження (PSI, Proliferation Security Initiative), яка зорієнтована на розвиток міжнародної співпраці у припиненні незаконних передач ядерних матеріалів і технологій [8, с. 53; 20–22]. Така асиметрична конфігурація режиму дає підстави стверджувати, що він зберігає ефективність у сфері обмеження подальшого поширення ядерної зброї, проте водночас систематично відтворює суперечності, які пов'язані з проблемами справедливості, відповідальності та легітимності.

В історичній ретроспективі становлення режиму нерозповсюдження варто інтерпретувати як поетапне формування міжнародного порядку, у межах якого первинні повоєнні ініціативи стосовно контролю над атомною енергією поступово трансформувалися у складну багаторівневу систему міжнародних договорів, гарантійних механізмів, верифікаційних інституцій та політико-дипломатичних інструментів стримування. Цей процес не мав прямолінійного характеру, він супроводжувався чергуванням етапів нормативної консолідації, інституційного розбудовування та кризових явищ у сфері довіри, які зумовлювалися напруженням між принципом державного суверенітету, стратегічною логікою ядерного стримування та потребою у міжнародному контролі.

Перший етап (проторежимний) охоплює 1945–1957 рр., він пов'язаний із формуванням початкових уявлень про міжнародний контроль над атомною енергією. Після 1945 р. поява ядерної зброї зумовила радикальну зміну підходів до проблеми озброєнь, перетворивши її з суто воєнного питання на одну з центральних тем глобального політичного врегулювання. Перша резолюція Генеральної Асамблеї ООН започаткувала створення Комісії ООН з атомної енергії, на яку було покладено завдання напрацювати засади міжнародного контролю за використанням атомної енергії та виробити шляхи ліквідації ядерного озброєння [7].

Однією з найвідоміших ранніх ініціатив у цій сфері став план Баруха, який був концептуально пов'язаний зі звітом Ачесона – Лілієнтала (Acheson-Lilienthal Report), значну частину якого підготував Роберт Оппенгеймер як головний науковий консультант спеціального дорадчого комітету, сформованого у січні 1946 р. за рішенням державного секретаря США Джеймса Бірнса. У звіті обґрунтовувалася ідея створення Агентства з розвитку атомної енергетики (Atomic Development Authority), яке мало здійснювати контроль за видобуванням і використанням розщеплюваних матеріалів та діяльністю усіх ядерних об'єктів, що могли бути використані для виробництва зброї. Воно також наділялося правом видавати ліцензії тим державам, які прагнули розвивати мирні напрями ядерних досліджень. Ключовою перешкодою в його реалізації виявилися розбіжності між США та СРСР щодо черговості практичних кроків, порядку здійснення контролю та застосування права вето в Раді Безпеки ООН [19]. На цьому етапі проявилася базова суперечність, яка впродовж наступних етапів розвитку режиму нерозповсюдження зберігала системоутворювальне значення: дієвий міжнародний контроль передбачав передачу частини суверенних прерогатив наднаціональним механізмам, однак провідні держави не були готові поступитися тими політичними інструментами, які гарантували їм стратегічну автономію та свободу зовнішньополітичного маневру.

Поступове згорання концепції негайного універсального контролю супроводжувалося переходом до поетапного інституційного оформлення режиму нерозповсюдження. Важливим політичним орієнтиром у

цьому процесі став виступ Д.Ейзенхауера «Атом заради миру» (Atoms for Peace, 1953 р.), у якому було окреслено модель, що поєднувала підтримку мирного використання атомної енергії з механізмами міжнародного нагляду [4]. Інституційним завершенням цього етапу стало утворення у 1957 р. МАГАТЕ (його Статут ухвалено у жовтні 1956 р.), яке набуло подвійного функціонального призначення – сприяти розвитку ядерних технологій для мирних потреб та формувати інструментарій контролю її застосування у військових цілях [23, с. 39].

Другий етап (1958-1970 рр.) став періодом первинної договірної кодифікації режиму нерозповсюдження. У серпні 1963 р. було укладено Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою (Treaty banning nuclear weapon tests in the atmosphere, in outer space and under water), який набув чинності у жовтні того ж року. Наступним важливим кроком стало відкриття для підписання у січні 1967 р. Договору про принципи, що регулюють діяльність держав у дослідженні та використанні космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами (Treaty on principles governing the activities of States in the exploration and use of outer space, including the moon and other celestial bodies), що вступив у силу в жовтні 1967 р. і встановив заборону на розміщення ядерної зброї на орбіті Землі та на небесних тілах. Важливе значення для регіоналізації без'ядерного порядку мало також відкриття у лютому 1967 р. для підписання Договору Тлателолко (Latin America Nuclear Weapons Free Zone Treaty), який започаткував практику створення регіональних зон, вільних від ядерної зброї [11; 20].

Слід зазначити, що ініціатива стосовно створення ДНЯЗ на рівні Генеральної Асамблеї ООН ще у 1961 р. належала Ірландії. Переговорний процес у межах Комітету вісімнадцяти держав з роззброєння (ENDC, Eighteen Nation Committee on Disarmament) у Женеві відбувався за участю держав східного і західного блоків, а також країн, що не належали до жодного з них. Такі держави, як Бразилія, Єгипет, Індія, Мексика та Нігерія, брали активну участь в обговореннях і висували низку власних положень майбутнього договору. Проте фактично основний обсяг підготовчої роботи над ДНЯЗ здійснювали саме наддержави. Американська та радянська делегації проводили закриті консультації та готували проектні формулювання тексту договору поза межами комітету ENDC, а також регулярно відхиляли пропозиції країн, які не входили до жодного блоку [8, с. 58–59].

Упродовж 1958–1968 рр. дипломатична активність держав, діяльність комітету ENDC, а також досягнення компромісу між США та СРСР створили передумови для розроблення тексту ДНЯЗ, відкритого для підписання у липні 1968 р. Отже, на момент укладення ДНЯЗ вже склалися основні елементи майбутнього режиму: норма стримування ядерного поширення, інституційний механізм нагляду в особі МАГАТЕ, простір універсальної легітимації в межах ООН, а також політична домовленість двох наддержав щодо закріплення ієрархічної моделі ядерного порядку. ДНЯЗ набув чинності у березні 1970 р. Внутрішня структура цього договору ґрунтується на трьох взаємопов'язаних складових: запобіганні поширенню ядерної зброї, сприянню досягненню цілей ядерного роззброєння та розвитку співробітництва у сфері мирного використання ядерної енергії [21]. Визначальним політико-правовим рішенням стало розмежування держав на дві категорії – ядерні держави та всі інші країни, що мали вступати до договору як неядерні держави [20]. У правовому вимірі таке рішення стало компромісом між необхідністю невідкладно зупинити подальше поширення ядерної зброї та небажанням існуючих ядерних держав швидко відмовлятися від власних арсеналів. Саме в цій моделі було закладено головну структурну суперечність режиму, яка блокувала горизонтальне розширення ядерного клубу, водночас нормативно закріплювала вже існуючу ядерну нерівність.

Третій етап (операційного розширення та інституційної консолідації) припадає на 1971–1990 рр., він характеризується інституційним закріпленням режиму нерозповсюдження. Початкові верифікаційні механізми були пов'язані з укладенням гарантійних угод між державами, що не володіють ядерною зброєю, та МАГАТЕ. Після ухвалення документа INFCIRC/153 (Corrected) у 1971 р. МАГАТЕ утвердилося як ключова технічна інституція контролю за виконанням статті III ДНЯЗ [16]. Водночас від початку функціонування цей режим спирався не лише на положення самого договору, а й на ширше політичне та інституційне середовище: участь держав-депозитаріїв, практику проведення оглядових конференцій, механізми експортного контролю та авторитет ООН. У цьому контексті ДНЯЗ не слід розглядати як завершену й самодостатню конструкцію, радше він став конституційним ядром режиму, навколо якого в наступні десятиліття поступово вибудовувалася складніша система процедур, організаційних механізмів і допоміжних режимів. Таким чином, дефініція «система міжнародного нерозповсюдження» є змістовно ширшою за сам ДНЯЗ, вона включає систему норм, інститутів і політичних практик, які поступово формувалися навколо договірної основи 1968 р. ДНЯЗ у відносно короткий строк набув майже універсального охоплення, а МАГАТЕ утвердилося як постійний адміністратор гарантійної системи. Однак у цей період стали очевидними практичні обмеження первинної архітектури режиму. Відомий як «мирний ядерний вибух» Індії (1974 р.) засвідчив, що сам собою ДНЯЗ разом зі стандартними гарантіями не перекриває всіх можливостей використання мирної ядерної допомоги у воєнних цілях. Реакцією на цю подію стало посилення експортного контролю, насамперед у межах Комітету Занггера (Zangger Committee)

та ГЯП, унаслідок чого нерозповсюдження почало функціонувати не лише як договірно-правовий, а й як регуляторно-торговельний режим [12, с. 38–39].

У 1970–1980-х рр. стало очевидно, що ефективність режиму нерозповсюдження визначається двома ключовими передумовами: відносною згодою великих держав стосовно недопущення нового ядерного поширення та наявністю допоміжних механізмів, які спроможні компенсувати обмеженість власне договірного тексту. Водночас поглиблювався процес регіоналізації режиму нерозповсюдження. У серпні 1985 р. було відкрито для підписання Договір Паротонга (South Pacific Nuclear Free Zone Treaty), який набув чинності у грудні 1986 р. та поширив принцип без'ядерної зони на простір у південній частині Тихого океану [3].

Період холодної війни мав подвійне значення для розвитку ДНЯЗ. Біполярна структура міжнародної системи зумовила початкову модель наддержавного співуправління: США та СРСР, які залишалися конкурентами у сфері стратегічних озброєнь, водночас взаємодіяли у стримуванні появи нових ядерних держав. Режим нерозповсюдження поступово почав виконувати функцію ширшого елемента стратегічної стабільності поряд із двосторонніми переговорами про обмеження і скорочення стратегічних озброєнь SALT (Strategic Arms Limitation Talks, 1972 р. та 1979 р.), а згодом і START (Strategic Arms Reduction Treaty, СНО, 1991 р. та 1993 р.) [14; 20; 23, с. 40;]. Таким чином, на цьому етапі було сформовано інституційну пам'ять режиму, яка охоплювала регулярне проведення оглядових конференцій, уніфіковані процедури звітності та усталений розподіл функцій між ООН, МАГАТЕ і державами-депозитаріями. До завершення холодної війни режим нерозповсюдження сформувався вже не як ізольований міжнародний договір, а як складна багатокомпонентна система міжнародного контролю.

Четвертий етап, який охоплює 1991–2010 рр., став періодом постбіполярного посилення режиму нерозповсюдження. Після розпаду СРСР він ознаменувався адаптивним зміцненням. У цей період він опинився перед одним із найсерйозніших викликів за всю історію свого існування: після розпаду однієї ядерної наддержави виникли чотири суверенні держави, на території яких був розміщений радянський ядерний арсенал. Наприкінці 1991 р. частина політичних сил в Україні почала трактувати односторонню відмову від ядерної зброї як надто поспішний та передчасний крок. Водночас стрімко погіршувалися відносини з російською федерацією, яка претендувала на статус єдиної держави- правонаступниці СРСР в міжнародній системі та на успадкування його місця у світовій політиці. За цих обставин США та його союзники, які були занепокоєні ризиками ядерного розповсюдження та загальною стабільністю на пострадянському просторі, зосередили основну увагу саме на ядерному роззброєнні, фактично відсуваючи на другий план інші напрями взаємодії. Документальні джерела 1992–1993 рр. засвідчують, що українські дискусії навколо ядерного вибору формувалися під впливом багатьох взаємопов'язаних чинників, серед яких були міркування безпеки, прагнення до міжнародно-політичної ваги, оцінка технологічних спроможностей, прямі та опосередковані економічні витрати, перспективи розвитку цивільної ядерної енергетики, характер відносин із великими державами, очікуване сприйняття з боку міжнародної спільноти, а також уявлення політичних еліт про ідентичність держави та її місце у світі [6].

У результаті поєднання механізмів ДНЯЗ, Лісабонського протоколу (1992 р.), Будапештського меморандуму (1994 р.) програм і договорів стосовно зниження ядерної загрози, двостороннього політичного тиску та досягнутих компромісів Україна, Білорусь та Казахстан приєдналися до ДНЯЗ як держави, що не володіють ядерною зброєю. Ці випадки переконливо засвідчили, що денуклеаризацію не можна розглядати як прямий і неминучий наслідок технічної нездатності зберігати ядерний потенціал. Вона стала результатом політичного вибору еліт, який сформувався під впливом комплексу зовнішніх і внутрішніх чинників [5, с. 11; 6]. Таким чином, роль політичних еліт у процесах нерозповсюдження слід осмислювати не лише у дипломатичній площині, а й у ширшому інтерпретаційному вимірі, бо саме вони визначали той політичний контекст, в межах якого відмова від ядерного статусу набувала ознак практичної можливості та внутрішньої легітимності. Водночас досвід Будапештського меморандуму, який не був ратифікований, продемонстрував, що політичні запевнення мають обмежений потенціал як засіб тривалого підтримання довіри до режиму нерозповсюдження, особливо після порушення російською федерацією зафіксованих у ньому зобов'язань стосовно України.

Іншим принципово важливим наслідком постбіполярної трансформації стало посилення верифікаційного компонента режиму. Досвід Іраку та КНДР на початку 1990-х рр. показав, що класичні гарантії не забезпечують належного виявлення прихованих ядерних програм та незадекларованих ядерних матеріалів. У межах умовно названої «Програми 93+2» на розгляд Ради керуючих МАГАТЕ було подано комплекс заходів, які спрямувалися на посилення ефективності та результативності гарантійного контролю стосовно держав, які уклали угоди про комплексні гарантії. Окремі з цих заходів, зокрема обов'язок держав надавати інформацію про всі етапи ядерного паливного циклу (від видобутку сировини до поводження з ядерними відходами) та забезпечувати доступ до відповідних об'єктів, вимагали додаткового правового оформлення. Необхідність реалізації таких заходів зумовила розроблення та схвалення у 1997 р. Типового додаткового протоколу (INFCIRC/540 (Corrected)) [2].

У 1995 р. рішення держав-учасниць про безстрокове продовження дії ДНЯЗ стало найвищою точкою інституційної консолідації режиму, однак воно актуалізувало питання реального виконання статті VI, що стосується ядерного роззброєння [21]. Водночас тривало подальше формування договірної периферії режиму нерозповсюдження. У грудні 1995 р. було підписано Бангкокський договір про створення зони, яка вільна від ядерної зброї, у Південно-Східній Азії (Treaty on the Southeast Asia Nuclear Weapon-Free Zone), що набув чинності у березні 1997 р., у квітні 1996 р. – Пеліндабський договір про створення зони, що вільна від ядерної зброї в Африці (African Nuclear-Weapon-Free Zone Treaty / Treaty of Pelindaba), який набув чинності у липні 2009 р. [3].

У 1996 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила текст ДВЗЯВ, який було відкрито для підписання того ж року [3; 20]. Він започаткував новий рівень технічного моніторингу, закріпив ідею подальшого звуження простору допустимої ядерної діяльності, а також став важливим нормативним і верифікаційним компонентом режиму нерозповсюдження. Водночас відповідно до рішення Конференції держав-підписантів ДВЗЯВ було утворено Підготовчу комісію Організації Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань (СТВТО, Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty Organization), якій було доручено формування міжнародної системи моніторингу та розроблення інституційних і процедурних засад для проведення інспекцій після введення ДВЗЯВ в дію [23, с. 41]. Додатковий вимір режиму нерозповсюдження було закріплено резолюцією Ради Безпеки ООН 1540 (2004 р.), яка поширила його нормативну логіку на загрози, які пов'язані з діяльністю недержавних акторів [22].

П'ятий етап (конфліктної плюралізації) режиму нерозповсюдження охоплює 2011–2026 рр. і характеризується одночасним збереженням центральної ролі ДНЯЗ та поглибленням кризи довіри до його практичної результативності. Після 2010 р. його кризовий стан почав визначатися не лише ризиками потенційного горизонтального поширення, а й дедалі глибшою політичною суперечністю між завданням недопущення появи нових ядерних держав і відсутністю співмірного поступу у сфері роззброєння з боку держав, які вже володіють ядерною зброєю. Ця проблема характеризується як прояв «нерівномірної інституціоналізації» – сфера нерозповсюдження та верифікації має значно чіткіше оформлені процедури й ефективніші механізми примусу, ніж напрям, який пов'язано із реалізацією ДНЯЗ. Невдоволення неядерних держав дедалі виразніше концентрується довкола несправедливого розподілу зобов'язань, вибірковості їх виконання та переважно декларативного характеру частини рішень оглядових конференцій [18, с. 2].

Така конфронтація набула особливої гостроти після ухвалення у 2017 р. Договору про заборону ядерної зброї (TPNW, Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons, ДЗЯЗ) [20], який установив повну заборону на володіння ядерною зброєю для будь-якої держави. ДЗЯЗ набув чинності у 2021 р., його ухвалення стало спробою неядерних держав сформувати більш рівноправну правову та інституційну модель реалізації кінцевої мети ДНЯЗ – досягнення світу без ядерної зброї. Водночас ядерні держави розцінили цей договір як прямий виклик чинній архітектурі ДНЯЗ, що потенційно міг послабити її засади. Це також спричинило подальше поглиблення поляризації в межах режиму нерозповсюдження та ускладнило збереження кооперації між його учасниками [18, с. 3–4].

Слід зазначити, що протягом більш ніж п'яти десятиліть режим нерозповсюдження неодноразово зазнавав адаптації, коли його учасники, реагуючи на нові ядерні загрози, формували додаткові інституційні механізми. Такі зміни відбувалися як у період біполярності, так і однополярного домінування США. Саме ці етапи значною мірою сприяли зміцненню уявлень про стійкість та життєздатність ДНЯЗ. Водночас адаптація міжнародних режимів у багатопольярному світі потребує підтримки значно ширшого кола ключових акторів, ніж це було в попередні історичні періоди. Особливо гостро ця проблема проявляється в сучасних умовах, коли колишній однополярний центр сили змушений взаємодіяти з акторами, чії стратегічні інтереси суттєво розходяться. Вихід США зі Спільного всеосяжного плану дій (JCPOA, Joint Comprehensive Plan of Action), більш відомого як ядерна угода з Іраном, після розбіжностей щодо її перегляду, а також попередні труднощі із забезпеченням російської та китайської підтримки багатосторонніх санкцій проти Тегерана, виразно засвідчують наявність цієї дилеми. Водночас режими у сфері прав людини в окремих випадках можуть навіть зміцнюватися завдяки наявності гнучких механізмів. Певною мірою подібною є й проблема можливих винятків із гарантій ДНЯЗ щодо атомних підводних човнів, які експлуатуються неядерними державами, однак питання про те, чи буде така модель підтримана всіма великими державами, поки що залишається відкритим [8, с. 54–55].

Нині ДНЯЗ зберігає майже універсальний характер, його учасниками залишається 191 держава [21], хоча 10-та Оглядова конференція (2022 р.) завершилася без погодження консенсусного підсумкового документа, що засвідчило подальше поглиблення політичних розбіжностей між державами-учасницями. Станом на 2026 р. режим нерозповсюдження продовжує функціонувати в умовах нормативної конкуренції між ДНЯЗ як базовим міжнародним договором і ДВЗЯВ як проявом нового етапу розвитку заборонної логіки. Показовим є й те, що 11-ту Оглядову конференцію ДНЯЗ заплановано на 27 квітня – 22 травня 2026 р., що свідчить про збереження інституційної безперервності режиму, попри суперечності, які визначають його сучасний стан [13]. Водночас ДЗЯЗ, який підписали 94 держави (73 –

ратифікували його) [20], відразу став новим джерелом напруженості, тому що ядерні держави поставили під сумнів його політичну й правову доцільність. Ухвалення ДЗЯЗ спричинило новий виток реактивного протистояння, у межах якого ядерні держави фактично оскаржили спробу неядерних держав нормативно закріпити нові правила у сфері роззброєння. Порівняно з ДНЯЗ цей договір має більш ліберальний характер у трьох основних аспектах:

- однакові правові заборони стосовно ядерної зброї поширюються на всі держави без винятку;
- акцентує увагу не на національній безпеці, а на транснаціональній і гуманітарній безпеці;
- посилює суб'єктність тих держав, які раніше були позбавлені реального впливу, надає неядерним країнам власний голос у формуванні порядку денного роззброєння [18, с. 9].

Саме собою збереження ядерних інституцій ще не свідчить про відсутність кризи легітимності. SIPRI фіксує одночасне посилення ядерної риторики, активізацію програм модернізації ядерних арсеналів і наближення до нової гонки озброєнь [17, с. 9]. Існує низка двосторонніх і багатосторонніх договорів та політичних домовленостей, які покликані забезпечити скорочення або усунення окремих категорій ядерної зброї, а також стримування поширення як самої цієї зброї, так і засобів її доставки. До таких механізмів належать, зокрема, деякі договори між США та російською федерацією, а також низка інших міжнародних ініціатив, серед яких ГЯП, Режим контролю за ракетними технологіями (Missile Technology Control Regime), Гаазький кодекс поведінки щодо запобігання поширенню балістичних ракет (Hague Code of Conduct against Ballistic Missile Proliferation) та Вассенаарська домовленість (Wassenaar Arrangement) стосовно експортного контролю за звичайними озброєннями, а також за товарами та технологіями подвійного використання [14]. У наукових оцінках наголошується, що подальша ефективність режиму нерозповсюдження залежатиме від низки взаємопов'язаних чинників, зокрема здатності до адаптації, широти членства, переконливості механізмів примусу і сприйняття справедливості встановлених правил [8, с. 51].

Варто зауважити, що нині ДВЗЯВ не набув чинності, тому що для його введення в дію залишається необхідним підписання або ратифікація з боку Єгипту, Ізраїлю, Індії, Ірану, Китаю, КНДР, Пакистану, російської федерації та США. З огляду на це вже було скликано кілька міжнародних зустрічей, відомих як Конференції за статтею XIV стосовно сприяння набуттю чинності цим договором [20]. Домінуючу частку гарантійних домовленостей становлять угоди про комплексні гарантії, які МАГАТЕ укладає з неядерними державами, які є учасницями ДНЯЗ і договорів про зони, вільні від ядерної зброї. Станом на 31 грудня 2025 р. такі угоди було укладено зі 183 державами. До того ж близько 100 з цих держав додатково приєдналися до протоколів про малі кількості, що доповнюють відповідні угоди про комплексні гарантії [16]. Типові додаткові протоколи набрали чинності у 144 державах і в Євратомі [2].

Пакт заради майбутнього (Pact for the Future), ухвалений на Саміті майбутнього у вересні 2024 р., містить перше за понад десятиліття багатостороннє підтвердження стосовно ядерного роззброєння, чітко закріплює орієнтацію на повну ліквідацію ядерної зброї. У ньому містяться зобов'язання щодо зміцнення архітектури роззброєння та нерозповсюдження, прискорення повного й ефективного виконання відповідних міжнародних обов'язків і домовленостей у цій сфері, недопущення подальшого ерозії чинних міжнародних норм, а також використання усіх можливих позитивних заходів для запобігання ядерній війні. Водночас він узгоджує цілі ядерного роззброєння з ширшими завданнями сталого розвитку та миру, відображає глобальне бачення найбезпечнішого й більш інклюзивного майбутнього [14].

Таким чином, сучасний режим нерозповсюдження не піддається однозначній оцінці ні як беззаперечний успіх, ні як цілковита невдача – він і надалі виконує функцію дієвого запобіжника проти широкого горизонтального поширення ядерної зброї та щодалі менш переконливо є підґрунтям справедливого і стабільного ядерного порядку в довгостроковій перспективі.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, формування системи міжнародного нерозповсюдження ядерної зброї відбувалося як поетапна трансформація – від універсалістських, але політично нездійснених повоєнних концепцій контролю, до інституційно закріпленого режиму, основою якого став ДНЯЗ. У межах цієї еволюції виокремлено ключові її етапи: проторежимний (1945–1957 рр.), первинної договірної кодифікації (1958–1970 рр.), операційного розширення та інституційної консолідації (1971–1991 рр.), постбіполярного посилення режиму та адаптивного зміцнення (1991–2010 рр.) і конфліктної плюралізації (2011–2026 рр.). Така періодизація дозволила простежити, що міжнародні договори у сфері нерозповсюдження пройшли шлях від загальних політичних декларацій до складної системи договірних норм, верифікаційних процедур, механізмів експортного контролю та допоміжних інституційних структур.

ДНЯЗ засвідчив свою історичну ефективність насамперед у сфері обмеження горизонтального поширення ядерної зброї, проте виявився менш переконливим як інструмент забезпечення симетричного обов'язкового виконання зобов'язань ядерними та неядерними державами. Досвід пострадянської денуклеаризації засвідчив, що вирішальним чинником у трансформації зовнішнього тиску на конкретні рішення державної політики стали політичні еліти. Вони визначали, чи осмислюватиметься ядерна

спадщина як атрибут суверенітету країн, чи як ресурс політичного обміну в розрахунку на зовнішню підтримку, міжнародну легітимізацію та безпекові гарантії.

ДНЯЗ і ДЗЯЗ відображають дві відмінні моделі еволюції системи міжнародного нерозповсюдження ядерної зброї. ДНЯЗ постає як компромісний договір керованого нерозповсюдження, який визнає обмежене коло ядерних держав, поєднує це з принципом поступового роззброєння та правом на мирне використання атомної енергії. Водночас ДЗЯЗ ґрунтується на заборонному підході, він спрямований на нормативне заперечення легітимності самого володіння ядерною зброєю. Якщо ДНЯЗ сформувався як наслідок біполярного компромісу між наддержавами, то поява ДЗЯЗ була зумовлена мобілізацією переважно неядерних держав, посиленням гуманітарного дискурсу та наростанням розчарування відсутністю реального поступу у виконанні роззброювальних зобов'язань у межах ДНЯЗ.

Сучасний стан режиму нерозповсюдження зумовлюється не тільки завданням стримування горизонтального поширення ядерної зброї, а й посиленням суперечностей, які пов'язані із легітимністю наявного порядку, дієвістю безпекових гарантії і співвідношенням між класичними інструментами ДНЯЗ та новими заборонними підходами.

Подальшого наукового опрацювання потребують порівняльний аналіз політичної ефективності договірно-правових і гарантійних механізмів, а також дослідження впливу порушення безпекових гарантії на майбутню готовність держав відмовлятися від ядерних альтернатив.

#### References:

1. Abbott, K.W. and Snidal, D. (1998), «Why States Act Through Formal International Organizations», *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 42, Iss. 1, pp. 3–32, doi: 10.1177/0022002798042001001.
2. «Additional Protocol», *IAEA*, [Online], available at: <https://www.iaea.org/topics/additional-protocol>
3. «Atomic Energy», *United Nations*, [Online], available at: <https://surl.li/fpfefg>
4. «Atoms for Peace Speech. Address by Mr. Dwight D. Eisenhower, President of the United States of America, to the 470th Plenary Meeting of the United Nations General Assembly 1953», *IAEA*, [Online], available at: <https://www.iaea.org/about/history/atoms-for-peace-speech>
5. Budjeryn, M. (2022), *Inheriting the Bomb: The Collapse of the USSR and the Nuclear Disarmament of Ukraine (Johns Hopkins Nuclear History and Contemporary Affairs)*, Johns Hopkins University Press, Baltimore MD, 328 p.
6. Budjeryn, M. (2018), «Ukraine and the Treaty on the Nonproliferation of Nuclear Weapons», *Wilson Center*, [Online], available at: <https://surl.li/gyxtst>
7. «Establishment of a Commission to Deal with the Problems Raised by the Discovery of Atomic Energy 1946», *UN Digital Library*, [Online], available at: <https://docs.un.org/en/a/res/1%28i%29>
8. Gibbons, R.D. and Herzog, S. (2022), «Durable Institution under Fire? The NPT Confronts Emerging Multipolarity», *Contemporary Security Policy*, Vol. 43, No. 1, pp. 50–79, doi: 10.1080/13523260.2021.1998294.
9. Jervis, R. (1982), «Security Regimes», *International Organization*, Vol. 36, Iss. 2, pp. 357–378, doi: 10.1017/S0020818300018981.
10. Keohane, R.O. (1982), «The demand for international regimes», *International Organization*, Vol. 36, Iss. 2, pp. 325–355, doi: 10.1017/S002081830001897X.
11. «Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General», *United Nations Treaty Collection*, [Online], available at: <https://treaties.un.org/pages/FileSearch.aspx?tab=UN>
12. Nikitin, M.B.D., Fink, A.L. and Kerr, P.K. (2026), «Arms Control and Nonproliferation: A Catalog of Treaties and Agreements», CRS Reports No. RL33865, Research Service of the US Congress, 87 p.
13. «NPT Review Conference», *United Nations*, [Online], available at: <https://surl.li/tssvci>
14. «Nuclear weapons», *United Nations*, [Online], available at: <https://surl.li/uetfmb>
15. Ruggie, J.G. (1982), «International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order», *International Organization*, Vol. 36, Iss. 2, pp. 379–415, doi: 10.1017/S0020818300018993.
16. «Safeguards agreements», *IAEA*, [Online], available at: <https://www.iaea.org/topics/safeguards-agreements>
17. «SIPRI Yearbook 2025», *Stockholm International Peace Research Institute*, [Online], available at: <https://www.sipri.org/yearbook/2025>
18. Tannenwald, N. (2024), «The Nuclear Nonproliferation Regime as a «Failed Promise»: Contestation and Self-Undermining Dynamics in a Liberal Order», *Global Studies Quarterly*, Vol. 4, Iss. 2, pp. 1–13, doi: 10.1093/isagsq/ksae025.
19. «The Acheson-Lilienthal and Baruch Plans, 1946. Milestones in the History of U.S. Foreign Relations 1945-1952», *U.S. Department of State Office of the Historian*, [Online], available at: <https://surl.li/wrzmzc>
20. «Treaties & Agreements», *Arms Control Association*, [Online], available at: <https://www.armscontrol.org/treaties>
21. «Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons», *United Nations*, [Online], available at: <https://surl.li/ghhgtm>
22. «UN Security Council Resolution 1540», *United Nations*, [Online], available at: <https://surl.li/mmdqel>
23. Voitiuk, O. (2026), «Instytutyzatsiia svitovoykh orhanizatsii u sferi yadernoi bezpeky», *Society and Security*, No. 1 (13), pp. 35–45, doi: 10.26642/sas-2026-1(13)-35-45.

**Voitiuk O.**

**Formation of the system of international non-proliferation of nuclear weapons**

**Abstract.** This article offers a historical and political analysis of how the international nuclear non-proliferation system emerged and evolved, tracing its development from the first post-war attempts to establish international control over atomic energy to its present-day configuration. It argues that this system did not arise from a single treaty-based decision, but rather took shape as a complex, multilayered institutional framework combining normative principles, international legal arrangements, verification procedures, export-control mechanisms, political assurances, and patterns of interaction among the major powers. Although the 1968 NPT became the core of this framework, the article shows that its durability depended not only on the treaty's legal provisions, but also on great-power coordination, the activities of the IAEA, U.N. mechanisms, and, in later decades, the work of the CTBTO, UNODA, and related institutions. Particular attention is devoted to the denuclearization of Ukraine, with emphasis on the role of political elites in shaping the decisions that led these state to join the NPT as non-nuclear-weapon states. The author presents a vision of the evolution of the non-proliferation regime, which encompasses five successive stages: pre-regime, initial treaty codification, operational expansion, adaptive strengthening, and conflictual pluralization. It is demonstrated that the current crisis in the regime is caused not by the disappearance of the non-proliferation norm itself, but rather by the growing asymmetry of obligations, the weakening of the arms control system, the selectivity of security guarantees, and competition between the model centered on the NPT and the latest prohibition-based approaches, primarily the TPNW.

**Keywords:** history of political science; non-proliferation regime; denuclearization; international organizations; arms control; nuclear policy; international relations; international law; nuclear security; national security; geopolitical security; diplomacy.

---

Надійшла: 09.04.2026. Прийнята: 28.04.2026. Опублікована: 15.05.2026.